

Herosi, hochsztaplerzy, hultaje
Bohater/antybohater we współczesnych mediach i kulturze
red. M. Błaszowska i T. P. Bocheński, Kraków 2017, s. 11–22

DOMINIKA CIESIELSKA, MARIA RUTKOWSKA
Uniwersytet Jagielloński Kraków

Draco Malfoy i Czarna Trójca Psychologiczne ujęcie antybohatera

W niniejszym szkicu chcielibyśmy zastanowić się nad kategorią antybohatera obecną we współczesnym dyskursie popkulturowym. Podejmiemy się próby scharakteryzowania tego typu konstrukcji postaci w oparciu o analizę postaci Dracona Malfoya ze świata Harry’ego Pottera ukazanego w serii książek autorstwa Joanne Kathleen Rowling. W naszych rozważaniach postanowiliśmy wzbogacić niektóre z istniejących już rozważań dotyczących antybohaterów rysem psychologicznym, wykorzystując ujęcie narcyzmu, psychopatii i makiawelizmu, należących do tak zwanej Czarnej Trójcy (*the Dark Triad*).

Kategoria antybohatera zdaje się wymykać jednoznacznym definicjom. Mianem tym bywają określane różnorakie postacie: od sprzeciwiających się panującym normom społecznym buntowników, przez osoby fizycznie czy psychicznie chore, po przestępców w brutalny sposób łamiących prawo. Ta konwencja tworzenia postaci wykorzystywana jest współcześnie do opisywania głównie bohaterów seriali przynależnych do telewizji nowej generacji¹,

¹ Wskazują na to między innymi artykuły poświęcone antybohaterom autorstwa

jednak bohaterów tego typu można zaobserwować także w innych mediach. Małgorzata Major w swoich rozważaniach na temat takich postaci przywołuje za słownikiem motywów literackich definicję antybohatera, będącego przeciwieństwem w pełni opisanego, aktywnego, heroicznego protagonisty². Michał Januszkiewicz zwraca jednak uwagę na wprowadzone przez Henryka Markiewicza rozróżnienie między bohaterem a postacią literacką i proponuje wykorzystanie antybohatera jako wartościowej dla współczesnych badań literaturoznawczych kategorii antropologicznej, odnoszącej się właśnie do obdarzonej osobowością postaci literackiej, a nie formalnej konstrukcji bohatera, będącego częścią struktury utworu. Januszkiewicz postrzega antybohatera jako: „[...] posta[ć] pozostającą w szczególnym konflikcie z przyjętymi potocznie normami i formami życia społecznego, kwestionującą je i uzasadniającą tę swoją postawę w sposób refleksyjny”³. W podobny sposób problematyzuje tę kategorię w oparciu o amerykańskie seriale telewizyjne Katarzyna Szeremeta. W jej ujęciu antybohater jest postacią łamiącą w pewien sposób tabu społeczne i obyczajowe, którego „transgresja [moralna] ukazana jest jako proces długotrwały, a nie akt jednostkowy”⁴, jest więc ona częścią charakteru postaci. Ten typ postaci cechuje również pozycja outsidera (do której nawiązuje także Januszkiewicz), zamiłowanie do ryzyka

Małgorzaty Major czy książka Bernadetty Darskiej *To nas pociąga. O serialowych antybohaterach* (Gdańsk 2012).

- 2 Por. Małgorzata Major, „Era antybohaterów” w *amerykańskiej produkcji telewizyjnej. Próba diagnozy nowego zjawiska na mapie kultury popularnej*, „Panoptikum” 2011, nr 10, s. 92.
- 3 Michał Januszkiewicz, *W horyzoncie nowoczesności: antybohater jako pojęcie antropologii literatury*, „Teksty Drugie” 2010, nr 3: *Poetyka, estetyka, literatura*, s. 63.
- 4 Katarzyna Szeremeta, *Ewolucja (anty)bohatera na przykładach trzech współczesnych seriali: Trawka, Breaking Bad, Penoza*, [w:] *Seriale w kontekście kulturowym. Społeczeństwo i obyczaje*, red. Daria Bruszevska-Przytuła, Monika Cichmińska, Anna Krawczyk-Łaskarzewska, Olsztyn 2014, s. 238.

oraz aksjologiczna niejednoznaczność. Bernadetta Darska, pozostając w tym samym paradygmacie, dokonuje klasyfikacji antybohaterów ze względu na przekraczane przez nich normy społeczne i obyczajowe: seksualne, chorobowe, prawne oraz związane z rolą pełnioną w społeczeństwie⁵.

Antybohaterem nazywa się więc postać naruszającą zasady rządzące życiem społeczeństwa i charakteryzującą się relatywizmem moralnym. Jest to jednak bardzo szeroka definicja, którą można zastosować do opisania wielu postaci, nawet tych, które nie są w powszechnej opinii uznawane za antybohaterów. Nie istnieje konkretny zestaw elementów wskazujących na antybohaterskość postaci; decyduje o niej w dużej mierze subiektywna ocena. Jak zauważa Bernadetta Darska:

Antybohaterowie bywają o wiele bardziej skomplikowani i wieloznacznici, niż chcieliby ci, którzy próbują ich opisać. Z łatwością uciekają przed wszelkimi klasyfikacjami, ciągle zaskakując i zmuszając widza do kolejnych, często moralnie trudnych, wyborów. [...] Powiedzieć, że antybohater charakteryzuje się pewnym zbiorem cech, to znacznie ograniczyć zjawisko, opierające się na nieskończoności i nieprzewidywalności⁶.

Antybohater pozostaje w tym ujęciu postacią z założenia całkowicie niejasną i podlega zupełnej dowolności interpretacyjnej. Jeżeli weźmiemy pod uwagę różnorakie zmiany, które zaszły oraz ciągle zachodzą we współczesnej kulturze popularnej, to postać antybohatera zdaje się zyskiwać na popularności, a charakterystyczne dla niej cechy można zaobserwować we wszystkich typach współczesnych narracji⁷. Warto zastanowić się, czy antybohaterowie nie są po prostu bohaterami stworzonymi na miarę czasów, w których powstałi,

5 Por. Bernadetta Darska, *op. cit.*

6 *Ibidem*, s. 18.

7 *Niezależenie od medium, w jakim się pojawiają.*

oddającymi pewne zmiany zachodzące w kulturze i życiu społecznym. Istnieją postacie, takie jak protagonista serialu *Dexter*, które powszechnie uznaje się za antybohaterów, jednak w bardzo wielu przypadkach ten status może być niejednoznaczny i zależy od przyporządkowania postaci do tej kategorii przez odbiorców, którzy decydują, czy ktoś jest antybohaterem, czy nie, odnosząc charakter postaci fikcyjnych do własnego doświadczenia życiowego i światopoglądu. Przykładem obrazującym taką sytuację są postacie serialu BBC *Sherlock*: tytułowego detektywa wiele osób odczytuje jako antybohatera ze względu na jego zachowanie spowodowane brakiem zrozumienia konwensów społecznych, jednak postać Johna Watsona nie jest już widziana w tych samych kategoriach, pomimo że tak samo jak Sherlock podczas pracy detektywistycznej łamie prawo, nagina zasady panujące w społeczeństwie czy manipuluje ludźmi. Nie jest on widziany jako antybohater głównie ze względu na zestawienie go z Holmesem – w porównaniu z głównym bohaterem jawi się on widzom serialu jako ten „normalny”.

Inną perspektywę proponuje grupa psychologów w artykule *The Antihero in Popular Culture. Life History Theory and the Dark Triad Personality Traits*⁸. Według nich w popkulturowych przedstawieniach antybohaterów odnaleźć można cechy, które wskazywałyby na zaburzenia osobowości wchodzące w skład Czarnej Trójcy (*the Dark Triad*)⁹. Należą do niej narcyzm, psychopatia i makiawelizm, przedstawione w skrócie przez autorów w następujący sposób:

[...] [N]arcyzm zawiera w sobie nadmierne przedstawianie siebie w jak najlepszym świetle, w psychopatii zawiera się antyspołeczna natura pozbawiona empatii.

⁸ Por. Laura Crysel et al., *The Antihero in Popular Culture. Life History Theory and the Dark Triad Personality Traits*, „Review of General Psychology” 2012, No. 2, s. 192–199.

⁹ Nazwa ta używana jest przez psychopatólogów i kryminológów.

Makiawelizm charakteryzuje się [...] manipulacyjnością i przekonaniem, że cel uświęca środki¹⁰.

Do określenia postaci mianem antybohatera wystarczy więc, aby posiadała tylko niektóre z cech charakteryzujących te zaburzenia. Jak możemy przeczytać w artykule: „ci, którzy posiadają cechy z Czarnej Trójcy, mogą stanowić poważne niebezpieczeństwo dla społeczeństwa, dlatego są tradycyjnie traktowani jako nieprzystosowani i niepożądani”¹¹. Jakkolwiek niebezpieczne nie byłyby w życiu społecznym, w obrębie tekstów popkultury cechy te stają się atrakcyjne dla odbiorców. Takie ujęcie stanowi zawężenie istniejącej kategorii antybohatera i choć może wykluczyć niektóre postacie określane tym pojęciem, to włączenie go do istniejącego dyskursu o antybohaterach może okazać się interesujące z perspektywy badawczej. Poniżej zastosujemy połączenie tych konceptów do analizy postaci Dracona Malfoya z cyklu powieści o Harrym Potterze.

W powieściach Joanne Kathleen Rowling oraz ich adaptacjach filmowych Draco jest ukazany jako nieprzyjaciel głównego bohatera w szkole. Od ich pierwszego spotkania przedstawiony jest z perspektywy Harry’ego Pottera, któremu kojarzy się ze znącającym się nad nim znieawidzonym kuzynem Dudleyem¹². Z czasem czytelnik dowiaduje się, że Draco pochodzi z rodu

10 „[...] [N]arcissism involves excessive self-aggrandizement and psychopathy involves an antisocial nature lacking in empathic concern, Machiavellianism is characterized by [...] manipulativeness, and a view that the ends justify the means” (Laura Crysel et al., *The Antihero in...*, s. 195, przekład filologiczny własny – M. R.).

11 „Those with the Dark Triad traits may impose serious costs on society, which is why they have been traditionally treated as maladaptive and undesirable” (ibidem, s. 197, przekład filologiczny własny – D. C.).

12 Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i kamień filozoficzny*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2000, s. 85.

czarodziejów ceniących ponad wszystko status pochodzenia i czystość krwi oraz że został wychowany w poczuciu dumy ze swojego rodowodu i pogardy dla tych, którzy nie wyznają podobnych wartości. Stale okazuje wyższość w stosunku do innych uczniów, zwłaszcza Harry'ego i jego przyjaciół. Wytyka Ronowi trudną sytuację materialną jego rodziny, a Hermionę nazywa obraźliwym słowem „szlama”, wyrażającym pogardę dla jej niemagicznego pochodzenia. Jest na tyle arogancki, że ignoruje nauczycieli, nawet jeśli może go to kosztować utratę zdrowia: mimo zakazu pani Hooch bez nadzoru wznosi się w powietrze podczas pierwszej lekcji latania na miotle¹³, puszcza też mimo uszu słowa Hagrida, że hipogryfy wymagają szacunku i obraża zwierzę, które w odpowiedzi go atakuje¹⁴. Draco nie może też znieść, że pochodząca z niemagicznej rodziny Hermiona odnosi większe sukcesy w szkole, co w dodatku jest podkreślane przez jego ojca, którego oczekiwania chłopak zawodzi¹⁵. Młody Malfoy uważa, że należą mu się pewne przywileje i nie wszystkie reguły szkolne powinny się do niego odnosić. Jeszcze przed rozpoczęciem roku szkolnego planuje przemycić do Hogwartu miotłę i stwierdza, że „byłoby hańbą, gdyby [go] nie wybrano do drużyny [quidditcha]”¹⁶. Buntuje się przeciwko wymierzonej mu karze, mówiąc: „[t]o robota dla służby, nie dla uczniów”¹⁷. Z upodobaniem wykorzystuje też swoje wyjątkowe uprawnienia członka Brygady Inkwizycyjnej i nadużywa ich, by gnębić nielubianych uczniów¹⁸. Nawet swoich przyjaciół traktuje

13 Por. *ibidem*, s. 157–158.

14 Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i więzień Azkabanu*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2001, s. 124–127.

15 Por. *ibidem*, s. 59.

16 Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i kamień...*, s. 85.

17 Por. *ibidem*, s. 259.

18 Por. Joanne K. Rowling, *Harry Potter i Zakon Feniksa*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2004, s. 689.

przedmiotowo i wykorzystuje ich dla własnych korzyści, nie zważając na ich uczucia i dobro. Podczas trwających miesiącami eksperymentów z szafką zniknięć zmusza Crabbe'a i Goyle'a, by przetransformowani za pomocą eliksiru wielosokowego w małe dziewczynki stali na straży Pokoju Życzeń, kiedy on przebywa w nim nawet przez wiele godzin¹⁹. Wszystkie te cechy są dystynktywne dla narcyzmu, który charakteryzuje się według autorów wyżej przywołanego artykułu: potrzebą bycia podziwianym, niesłuchanie wielkim poczuciem własnej wielkości, brakiem empatii, poczuciem uprzywilejowania i megalomanią²⁰. Obok cech narcystycznych u Dracona można zobaczyć także ślady makiawelizmu. Młody Malfoy wierzy, że cel uświęca środki i potrafi manipulować ludźmi, by osiągnąć swoje zamierzenia. Na drodze do zabicia Dumbledore'a wykorzystuje Madame Rosmertę, używając jednego z Zaklęć Niewybaczalnych: klątwy Imperius, dającej mu nad pełną kontrolę nad ofiarą²¹. Nie zważa na zagrożenie życia przypadkowych osób, jak w przypadkach, kiedy Katie Bell dotyka klątwa, która była przeznaczona dla dyrektora, czy kiedy Ron zostaje niezamierzenie otruty i cudem uratowany przez Harry'ego. Draco jest przedstawiony jako cynik, osoba przedkładająca swoje dobro ponad wszystko inne i nieinteresująca się losem ogółu. Nie wpisuje się jednak w żaden z dwóch rodzajów²² ostatniej z Czarnej Trójcy psychopatii. Nie jest ani zupełnie pozbawiony uczuć i zimny, ani neurotyczny, impulsywny i agresywny. Zgodnie z przedstawioną teorią można uznać Dracona Malfoya za antybohatera; nie pełni on roli antagonisty, jako że nie

19 Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i Księżę Półkrwi*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2006, s. 489.

20 Por. Laura Cryser et al., op. cit., s. 194.

21 Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i Księżę...*, s. 631.

22 Dwa rodzaje psychopatii wymieniane przez autorów to: „emocjonalnie stabilna” (*emotionally stable*) i „napastnicza/reaktywna psychopatia” (*hostile/reactive psychopathy*).

istnieje w silnej opozycji do głównego bohatera, a jego motywacja jest niejednoznaczna, może być również odczytany w empatyczny sposób. Odbiorcy mogą do pewnego stopnia go zrozumieć i zaakceptować jego postępowanie, inaczej niż w przypadku niezaprzeczalnie złego Lorda Voldemorta, który jest czarnym charakterem oraz głównym przeciwnikiem Harry'ego i dąży do zagłady ludzi oraz całkowitego obalenia panującego porządku społecznego w świecie przedstawionym.

Draco i inni antybohaterowie mogą być w pewien sposób zrehabilitowani, wytłumaczeni w oczach odbiorców. Jak zauważa Bernadetta Darska:

Są tacy jak my, tacy ludzcy. Objawiają znane nam, choć skwapliwie skrywane, negatywne uczucia, a reguły społeczne, które tak często nam ciążyą, ze swadą odrzucają²³.

Dlatego fani *Harry'ego Pottera* darzą Dracona dużą sympatią mimo jego licznych negatywnych cech. Nie akceptują wszystkich jego zachowań, potępiają jego czyny, ale nie jego samego. Wskazują na niejednoznaczność tej postaci, nie zaprzeczają, że podsłuchiwał, skarżył, nadużywał przywilejów, znęcał się nad uczniami, a w końcu próbował zabić. Jednak widzą też, że istnieją okoliczności łagodzące, które mogą wytłumaczyć jego zachowanie. Co istotniejsze, niektóre momenty zaprzeczają także tezie, jakoby Draco był wyrachowany i pozbawiony jakichkolwiek pozytywnych uczuć wobec ludzi spoza wąskiego kręgu najbliższych. Harry zauważył ludzkie oblicze Malfoya, kiedy obserwował go uważnie w szóstej klasie, podejrzewając, że coś knuje. Na świątecznym przyjęciu u jednego z nauczycieli dostrzegł, że Draco wygląda na zmęczonego i niezdrowego²⁴, a jakiś czas później nakrył go płaczącego w łazience – wówczas odbiorcy mogli zobaczyć bezsilność, strach, bezradność

²³ Bernadetta Darska, op. cit., s. 19.

²⁴ Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i Księżę...*, s. 348.

i beznadziejność sytuacji, w której znalazł się młody Malfoy²⁵. Po schwytaniu Harry'ego przez śmierciożerców Draco nie wyjawiał jego prawdziwej tożsamości, co skazałoby go najprawdopodobniej na szybką śmierć²⁶. Nie był także w stanie ostatecznie zabić Dumbledore'a²⁷, a w finałowej bitwie dowiadujemy się od Lorda Voldemorta, że: „nie przyszedł, aby walczyć po [jego] stronie, jak reszta Ślizgonów”²⁸. Wszystko to sprawia, że w oczach części odbiorców Draco Malfoy nie jest jednoznacznie złym człowiekiem. Fani zastanawiają się nad jego motywacjami, dopisują jego historię tam, gdzie twórczość Rowling okazała się według nich niewystarczająca. Rozważają między innymi, jaki wpływ na jego zachowanie miało środowisko, w którym się wychował. Wśród przyczyn, które miałyby wyjaśnić (choć nie usprawiedliwić) postępowanie Dracona, fani wskazują między innymi podążanie za ambicjami rodziców, niewykształcenie empatii wywołane chłodem emocjonalnym ojca oraz widoczne w ostatnich tomach serii ciągłe zagrożenie życia jego i jego rodziny, lojalność i szacunek względem której wykształcono w nim już we wczesnym dzieciństwie. Autorzy wspomnianego powyżej artykułu przywołują teorię historii życia (*Life History Theory*), według której doświadczenia z dzieciństwa i relacja z rodzicami mają wpływ na przyjmowanie różnych strategii życiowych. Piszą oni, że: „Czarna Trójca może wskazywać na szybką strategię życia, opartą na natychmiastowej satysfakcji i gratyfikacji”²⁹. Dlatego też antybohaterowie często czują się wyjątkowi oraz uprzywilejowani i oczekują, że osiągnięcie

25 Por. *ibidem*, s. 561.

26 Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i Insygnia Śmierci*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2008, s. 472–474.

27 Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i Księżę...*, s. 626–38.

28 Por. Joanne Kathleen Rowling, *Harry Potter i Insygnia...*, s. 658.

29 „[...] the Dark Triad may indicate a fast life strategy based on immediate rewards and gratification” – Laura Crysel et al., *op. cit.*, s. 193, przekład filologiczny własny – D. C.

wyznaczonych celów przyjdzie im łatwo, a wszelkie przedsięwzięcia zakończą się sukcesem³⁰. Jak zauważają autorzy tekstu:

Antybohaterowie charakteryzują się strategią relatywnie szybkiego życia. Bruce Wayne stał się Batmanem w odpowiedzi na bycie naocznym świadkiem napaści na jego rodziców i ich śmierci. Jak można było przewidzieć, odnosząc się do teorii historii życia, Batman jest agresywny w stosunkach z przestępcami, antyspołeczny w kontaktach z innymi [...] i czuje się wyjątkowy i uprzywilejowany (na przykład wierzy, że zasady go nie dotyczą podczas jego samowłańczej walki z przestępczością)³¹.

W ten sam sposób zachowuje się Draco: nie spodziewa się, że naskarzenie profesor McGonagall na Hagrida, który posiadał nielegalnie smoka, spowodzi kłopoty również na niego. Liczy raczej na nagrodę za złapanie pomagających Hagridowi Harry'ego i Hermiony, a przede wszystkim chce jednocześnie pogrążyć swojego wroga i gajowego, którym pogardza, zwyciężyć szkolną rywalizację za pomocą tylko kilku słów.

Popularność tego rodzaju bohaterów w tekstach kultury popularnej to kwestia, którą należy zbadać dogłębniej. Jednak charakterystyka kategorii antybohatera, jaką zwykło się w tym celu stosować, jest problematyczna ze względu na swoją niekonkretność i subiektywność przypisywania właściwości tego typu postaci. Perspektywa psychologiczna pozwala uszczegółowić koncepcję antybohatera i oferuje interesujące ujęcie tego tematu. Jest to kwestia istotna dla współczesnej kultury między innymi dlatego, że antybohaterowie

³⁰ Por. *ibidem*.

³¹ „Antiheroes are characterized by a relatively fast life strategy. Bruce Wayne became Batman in response to witnessing his parents being mugged and killed in an alley. [...] As would be predicted by life history theory, Batman is aggressive in his dealings with criminals, antisocial in his interactions with [...], and feels that he is special and entitled (e.g., he believes the rules do not apply to him regarding his vigilantism)” – *ibidem*, s. 193, przekład filologiczny własny – M. R.

pełnią ważną funkcję dla odbiorców. Bernadetta Darska opisuje ich aktualną sytuację w następujący sposób:

Bezpieczna pozycja obserwatora ulega zawieszeniu. Widz zostaje wciągnięty w to, co dzieje się na ekranie. Dylematy etyczne związane z zachowaniem bohaterów, zachowania przełamujące tabu, wreszcie to, co się przydarza postaciom, zamienia się w opowieść potencjalnie dotyczącą widza. [...] Niejednoznaczność tego, co oglądamy, angażuje widza i nie pozwala poprzestać jedynie na obserwowaniu. Inspiruje do zadawania pytań, do zastanawiania się nad własnymi postawami i do prób definiowania tego, co wymyka się jednoznacznym ocenom³².

Widz w spotkaniu z nimi negocjuje granice własnej moralności, empatii oraz zostaje zmuszony do krytycznego odbioru. W swoich rozważaniach dotyczących charakteru kultury popularnej Marek Krajewski stawia następującą tezę:

kultura popularna jest kulturą dominującą. [...] [Jest ona] najważniejsz[ą] ze współczesnych *map* pozwalających poruszać się w splątanej rzeczywistości ponowoczesnych społeczeństw i najważniejszy[em] *tool-kit*[em], za pomocą którego jednostki sobie z nią radzą³³.

Kultura popularna jest więc istotnym dla odbiorców źródłem narzędzi, pozwalających zrozumieć otaczający ich świat. Antybohaterskość pojawiających się w niej postaci inspiruje widzów i czytelników do refleksji, stając się dla nich polem tworzenia własnych sensów. Niejednoznaczność bohaterów tekstów kultury popularnej angażuje odbiorców i pomaga w rozumieniu skomplikowania rzeczywistości, w której żyją.

³² Bernadetta Darska, *To nas pociąga...*, s. 9–10.

³³ Marek Krajewski, *Kultury kultury popularnej*, Poznań 2005, s. 10.

Bibliografia

- Crysel Laura et al., *The Antihero in Popular Culture. Life History Theory and the Dark Triad Personality Traits*, „Review of General Psychology” 2012, No. 2, s. 192–199.
- Darska Bernadetta, *To nas pociąga. O serialowych antybohaterach*, Gdańsk 2012.
- Januszkiewicz Michał, *W horyzoncie nowoczesności: antybohater jako pojęcie antropologii literatury*, „Teksty Drugie” 2010, nr 3: *Poetyka, estetyka i literatura*, s. 60–78.
- Krajewski Marek, *Kultury kultury popularnej*, Poznań 2005.
- Major Małgorzata, „Era antybohaterów” w amerykańskiej produkcji telewizyjnej. *Próba diagnozy nowego zjawiska na mapie kultury popularnej*, „Panoptikum” 2011, nr 10, s. 92–108.
- Rowling Joanne Kathleen, *Harry Potter i Kamień Filozoficzny*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2000.
- Rowling Joanne Kathleen, *Harry Potter i Komnata Tajemnic*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2000.
- Rowling Joanne Kathleen, *Harry Potter i więzień Azkabanu*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2001.
- Rowling Joanne Kathleen, *Harry Potter i Czara Ognia*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2001.
- Rowling Joanne Kathleen, *Harry Potter i Zakon Feniksa*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2004.
- Rowling Joanne Kathleen, *Harry Potter i Księżę Półkrwi*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2006.
- Rowling Joanne Kathleen, *Harry Potter i Insygnia Śmierci*, przeł. Andrzej Polkowski, Poznań 2008.
- Szeremeta Katarzyna, *Ewolucja (anty)bohatera na przykładach trzech współczesnych seriali: Trawka, Breaking Bad, Penosa*, [w:] *Seriale w kontekście kulturowym. Społeczeństwo i obyczaje*, red. Daria Bruszevska-Przytuła, Monika Cichmińska, Anna Krawczyk-Łaskarzewska, Olsztyn 2014, s. 234–247.